

نخستین دبستان نوین ایران چگونه بر پایه آیین دیرینه وقف پدیدار شد

موقوفه‌های نشسته بر ارا به تاریخ

آبان روزگار / روزنامه نگار آوازه مدرسه، سر تاسر پایتخت را بر داشته؛ تا آن جا که شاه خسته و بیمار قاجار را بر آن داشته است نه تنها آن مدرسه پر آوازه را ببیند، که مرحمتی ملوکانه نیز بر آن روادار د. مظفرالدین شاه قاجار قرار است برای بازدید از «مدرسه خیریه» نخستین دبستان نوین ایران بر اساس سنت وقف و امور خیریه، به غربی ترین نقطه تهران بیاید؛ جایی نزدیک میدان حسن آباد امروز؛ در شمالی ترین نقطه خیابان پر آوازه شیخ هادی ایشویه ساخت مدرسه و وقف زبانی در تهران و مازندران برای تأمین هزینه‌های اداره امور آن به گونه‌ای بوده که شاه قاجار را برانگیخته است هنگام بازدید از آنجا، معدن زغال سنگ گاجره را برای تأمین سوخت محصلان به مجموعه املاک موقوفات اهدا کند. مدرسه خیریه اما چگونه پدید آمد؟

آغاز یک راه نیک

مدرسه خیریه، نشان یک نیک‌نام قاجاری را بر پیشانی دارد؛ سردار فیروز کوهی! آقا می‌رسید کریم‌خان منتظم‌الدوله سردار مکرّم، نام‌بردار به «سردار فیروز کوهی» هنگامی که در پی یک دوران بر تلاطم زندگی سیاسی - اجتماعی، از فرنگ به ایران بازگشت، با بهره‌گیری از آموزه‌های نوین اجتماعی که در فرنگ آموخته بود و به پشتیبانی آیین دیرینه نیکوکاری در تاریخ ایران، مدرسه‌های خیریه را بنیان نهاد که به زودی در تهران میانه‌های عصر قاجار آوازه‌های بلند یافت. مدرسه خیریه فیروز کوهی در زمره نخستین نهادهای نوین آموزشی خیریه در ایران بر اساس آیین وقف به شمار می‌آید. سردار فیروز کوهی، ساخت مدرسه خیریه فیروز کوهی یا سردار فیروز جنگ را در منطقه‌ای از تهران که امروز با نام خیابان شیخ هادی شناخته می‌شود، آغاز کرد. مدرسه خیریه در هیدجدهم ذی‌الحجه سال ۱۳۱۶ قمری (۱۲۷۷ خورشیدی) ساخته شد. این نهاد نوین آموزشی، کار تعلیم و تعلم را به روش اصول و تشکیلات مدرسه‌های فرنگ با پیشرفته‌ترین و روزآمدترین وضع رایج در جهان مترقی آن روزگار آغاز کرد.

این مدرسه شبانه‌روزی نگهداری می‌شدند و در همه زمینه‌ها به‌ویژه خوراک، پوشاک و مقرری پذیرایی می‌شدند. منتظم‌الدوله برای اداره امور و تأمین هزینه‌های این خیریه همچنین تدبیری شایسته اندیشید. آن گونه که از وقف‌نامه آقا می‌رسید کریم‌خان منتظم‌الدوله سردار مکرّم (سردار فیروز کوهی) برمی‌آید، این جوانمرد قاجاری، بهترین املاک و مستغلات خود در تهران، شمیران، دماوند و مازندران را به همراه «عامه منسوبات و منضات شرعی و عرفیه هریک از آنها» از اراضی و صحاری و مزارع و مراعات و قنوات و قلعه و نحو ذلک مما یتعلق و ينسب الیها» برای ساخت و اداره مدرسه برای

کودکان زیر پوشش دبستان خیریه (منتظمی) فیروز کوهی در سال ۱۳۱۹ خورشیدی. عکس از مجموعه تصویرهای موقوفات فیروز کوهی

از طعام و لباس و حق معلم و غیر آن از لوازم مکتب خانه ... «طبیعی بود که چنین درختی پرپرکت، میوه‌هایی شیرین داشته باشد و از آن رو بود که بسیاری از تعلیم‌یافته‌گان این مدرسه بعدها در میان رجال علمی و ادبی ایران جای گرفتند. مدرسه خیریه فیروز کوهی اما تنها در زمان واقف نماند و خود را بر ارا به تاریخ نشاناند. این نهاد خوشنام خیریه بر پایه سنگ بنایی که واقف گذاشته بود، در دوره‌های پس از در گذشت وی نیز به زیست اجتماعی و فرهنگی خود ادامه داد و به امروز رسید. خیابان شیخ هادی در روزگار کنونی نیز میزبان این مدرسه تاریخی و وقفی است.

بزرگمرد با دانش، همچنین تصریح کرده بود «اولا مداخل صرف اطفالی که در مدرسه خیریه جدیدالاحداث خود جناب واقف هستند بشود و در صورت انهدام بالکلیه و عدم تمکن از این مدرسه، صرف اطفال و ایتم فقررا که در سایر مدارس تحصیل علم و صنعت کنند بشود و در هر جا که باشند و مخارج تعمیر اعیان موقوفه و تعمیر خود مکتب خانه مقدم است ...» آنچه این کارگزار خوشنام حکومتی در نظر داشت، تنها کودکان بودند؛ جز این در اندیشه و نظر گاه او نبود. می‌خواست کودکان سرزمینش بی‌کس و بی‌پشت نباشند، به همین دلیل هرچه داشت برای آنان گذاشت و سفارش کرد «بعد از تعمیر مکتب‌خانه آنچه بماند باید صرف اطفال شود

اطفال نیازمند و یتیم، وقف مؤید (همیشگی) شرعی کرد. «قریه معانک واقع در دماوند، قریه سردار به واقعه در غار طهران و قریه حاجی آباد و گل نشین در ساری» از جمله این رقبات به شمار می‌آمدند که پشتوانه‌ای استوار برای بر آوردن هزینه‌های اداره مدرسه و نیازمندی‌های کودکان بی‌سرپرست آن بودند. این نیکوکار واقف بزرگ همچنین در وقف‌نامه، ترتیب و اولویت پذیرش کودکان را در مدرسه خیریه مشخص کرده بود «اولا اطفال بی‌پدر و مادر را به تحصیل علوم و صنعت وادارنند، اگر اطفال بی‌پدر و مادر از فقرا میسر نشد، اطفال بی‌پدر را به تحصیل وادارند و با عدم تیسر از ایشان اطفال فقرا را به تحصیل علم و صنعت وادارند». این

مدرسه‌های نوین چگونه در پایتخت‌های صفویان با آیین وقف پیوند یافتند

وقف فرهنگ، پاس داشت نیکوکاری

ساختن مدرسه صفویان در تبریز

بخشی گسترده از جریان نوخواهی در زمینه آموزش و پرورش این سرزمین، نه تنها در اندیشه نوخواهانه ایرانیان که هم‌تراز و هم‌راه با آن در آیین دیرینه نیکوکاری مردمان این سرزمین یعنی آیین وقف ریشه داشته است. کمتر شهری را در ایران می‌توان نشان گرفت که در آن نشانه‌هایی از پیوند میان آموزش و وقف وجود نداشته باشد. تبریز و قزوین که روزگاری پایتخت‌های دودمان صفوی به شمار می‌آمدند، نهادهایی آموزشی بر آمده از دل تاریخ دارند که با آیین نیکوی وقف پیوند یافته‌اند.

مدرسه تومانیان

بر آمده از یک چیز به پیر کت

یک مدرسه وقفی در شهر تبریز وجود دارد که از نهاد پاک و اندیشه نیک یک دختر ایرانی ۱۲۲ سال پیش بر این پهنه پدیدار شده است. تامارا تومانیان، دختر خانواده‌ای ارمنی بود که هنگام بیماری وصیت کرد هزینه چیزهایش به ساخت و مدرسه‌ای اختصاصی یابد. خانواده ارمنی تومانیان سال ۱۸۹۵ میلادی برابر با ۱۲۷۴ خورشیدی، در میانه عصر قاجار این مدرسه را در تبریز بنیان نهادند که ماجرای جالب هر چند ناگوار در پس خود داشت؛ یک مدرسه وقفی که در پی خردادی تلخ برای آن خانواده بنا شده بود. هزینه ساخت مدرسه و سپس وقف آن از چیزهای دختر

ناکام آن خانواده، تامارا، همان گونه که خود می‌خواست، بر آورده شد.

هزینه‌ای که برای چیزهای دختر دلبند خانواده در نظر گرفته شده بود به کار ساخت مدرسه آمد تا کودکان و نوجوانان با فراگیری دانش در آن، با تکیه بر سنت دیرینه وقف در سرزمین ایران بتوانند به مسیری تازه در زندگی خویش وارد شوند؛ آنان در دهه‌های پایایی از گذشته تا امروز، در مکانی دانش‌اندوخته‌اند که یاد و وصیت معرفی ناکام اما نیکوکار را بر دیوارهای خود داشته است. حسین امید در «تاریخ فرهنگ آذربایجان» درباره مدرسه‌های وقفی شهر تبریز می‌نویسد: «از مدارس قدیم ارمنه تبریز مدرسه دیگری است که در جنب کلیسای ارمنه بعد از مدرسه آرامیان تأسیس یافته است. موسس این مدرسه هاکوب نام ارمنی قریباغی بوده است. این مدرسه در ابتدای شکل مکتب خانه خصوصی داشته. فقط زبان ارمنی و زبان روسی و شرعیات ارمنی در آن جاتدریس می‌شد و پس از مدتی شکل مدرسه به خود گرفت. برای هزینه مدرسه نیز محل عباداتی در نظر گرفته شده بود. ولی تشکیل اساسی این مدرسه از سال ۱۳۱۴ ق ۱۸۹۶ م است که این مدرسه به نام تاماریان نامیده شده است. چون در این سال مادام‌وزل تامارا تومانیان که پدرش از تاجر معروف ارمنه تبریز بود، فوت کرده است و طبق وصیت وی می‌بایست که ارضه او را صرف ساختمان و هزینه دبستان کنند، لذا برادر نامبرده به نام گرگور تومانیان ساختمانی جهت تأسیس دبستانی از ارضه خواهر متوفایش در حیاط کلیسا بنا می‌کند و نام مدرسه را به مناسبت نام تامارا، تاماریان می‌گذارد. سپس به نام مدرسه اسم دیگری نیز اضافه شده به نام هایقاریان. حیاط مخصوصی از تاجر ارمنه به دخل و خرج این مدرسه رسیدگی می‌کردند و آن را اداره می‌نمودند و خلیفه‌گری ارمنه به عملیات حیاط مزبور و مدرسه نامبرده نظارت می‌کرد». این مدرسه اکنون به نام تومانیان، مسیر تاریخی خود را بر پایه سنت وقف همچنان ادامه می‌دهد. مدرسه تومانیان از بناهای تاریخی تبریز به شمار می‌آید که در فهرست آثار ملی ایران ثبت شده است. این مدرسه وقفی اکنون به نشانی خیابان شرعیتی جنوبی، کوچه بارون آواک، نشانی از نیکاندیشی یک خانواده بر پهنه شهر گذارده است.

وقف «امید»

نخستین مدرسه نوین و پیوندی با آیین نیکوکاری

قزوین یکی از این شهرها به شمار می‌آید که آغاز پیدایش نهادهای نوین آموزشی در آن با آیین وقف پیوند یافته، مدرسه امید، دست‌آور د این پیوند نیکو بوده است. شماری از رجال و مشاهیر قزوین، پایتخت حکومت صفوی به روزگار شاه

تهماسب، در سال ۱۲۸۳ خورشیدی راهی نو در مسیر آموزش برای کودکان و نوجوانان این شهر گشودند. آنان که همه از اعضای انجمن معارف قزوین به شمار می‌آمدند، با بنیانگذاری مدرسه‌های نوین، بستری فراهم آوردند تا دانش‌های نوین به فرزندان خانواده‌ها آموزش داده شود. مدرسه «امید» اما در این میانه بگانه بود؛

ثروتمندان و مستمندان ایرانی از نگاه سفیر آمریکا در دوره قاجار

وقف می‌کنند تا فقیران کاهش یابند

آقای فقیر با کودک، در دوره قاجار - عکس از آنتوان سوروگین

بنجامین، نخستین سفیر آمریکا در ایران که در سال ۱۸۸۲ میلادی به ایران عصر قاجار آمد، در سفرنامه خود «ایران و ایرانیان در عصر ناصرالدین شاه» به تفصیل درباره خلقیات گوناگون ایرانیان سخن رانده است. سفرنامه وی در واقع تجربیات، دیدها و شنیده‌هایش در اقامت دو ساله او در تهران عصر ناصری به شمار می‌آید. این جهانگرد و کارگزار سیاسی در بخشی از سفرنامه خود به رفتار ویژه ایرانیان با افراد نیازمند اشاره داشته، یادآور می‌شود ایرانیان علاقه دارند بخشی از درآمد خود را به مستمندان وقف کنند. او در جایی از نوشته‌هایش با تماشای فقیران و نیازمندان در خیابان‌های دارالخلافه ناصری، از ثروتمندانی سخن می‌راند که همواره به فقیران کمک می‌کنند. او البته به کمی تعداد نیازمندان در ایران عصر قاجار از کشورهای اروپایی نیز اشاره دارد. این سفیر آمریکایی تأکید می‌کند «عده افراد مستمند و فقیر ایران خیلی کمتر از اسپانیا و ایتالیا است». بنجامین در ادامه توصیف خود بر این مسأله تأکید می‌کند که باورهای دینی در نگاه ثروتمندان ایرانی به فقیران تأثیر فراوان داشته است. او می‌نویسد «ثروتمندان ایران تحت تعلیمات اسلام قسمتی از درآمد خود را وقف کمک به مستمندان و فقرا می‌کنند». این جهانگرد تأثیر سنت وقف را در کاهش تعداد فقیران بسیار موثر می‌داند و چنین می‌نویسد «به همین جهت عده این فقرا کمتر از کشورهای دیگر و حتی کشورهای اروپایی است». بنجامین البته تصریح می‌کند که همه نیکوکاری‌ها و موقوفات، چه در ایران و چه در کشورهای دیگر هیچ‌گاه موجب نشده است فقر و تنگدستی از میان برود «در حقیقت هیچ کشوری را در جهان نمی‌توان یافت که با مشکل طبقات مستمند مواجه نباشد و افراد فقیر نداشته باشد».

وقف، سایه فقرا را می‌کاهد

دو کودک و فقیر - عکس از آنتوان سوروگین

وقتی به تاریخ فرودستان به معنای تهیدستان و فقیران نظر می‌اندازیم، چنین به نظر می‌آید که این طبقه اجتماعی از آغاز تا امروز در همه جوامع وجود داشته است. طبقاتی که در هنگامه هجوم‌های دهشتناک، بلایای طبیعی، حوادث سیاسی و امدرت سلسله‌ها چه بسیار تعدادش افزوده می‌شده است. تصویر کلی فضای زندگی اجتماعی نیز در هنگامه‌های تاریخی ایران گاه با فقر و تهیدستی عمومی و خریدن مردم به جان پناه‌هایی چون خانقاه و مسجد گره خورده است؛ گرچه دزدی و ناامنی یک روی دیگر این سسکه است. مسأله کمک به فقیران و زودن فقر از چهره جامعه در این میانه از موضوعاتی است که بخشی از تاریخ اجتماعی ایران را در بر می‌گیرد.

وقف و نذر از روزگاران دور تا کنون، برای از میان بردن چهره زشت و غم‌انگیز فقر از جامعه موثر بوده‌اند. وفیات، دامنه تأثیرات اجتماعی و اقتصادی گسترده داشته و واقفان در میان مردم تصویری به یادماندنی از خود بر جای گذاشته‌اند. نذورات نیز در جای و زمان خود موثر و مهم بودند. پژوهشگران درباره اهمیت وقف و تأثیرهای آن در فقر زدایی بسیار نوشته‌اند؛ از جمله محمدتقی سالک در نوشتاری چنین آورده است «یکی از مهم‌ترین کارکردها و آثار وقف نقش آن در بین بردن فقر است... از متون اسلامی به خوبی روشن است که اسلام خواهان زودن همه‌ی جوانب و زوایای فقر در اقتصاد جامعه و نیز به دنبال رفاه عمومی در حد معقول و مشروع است. اسلام برای اجرای عدالت اجتماعی، تعدیل و توزیع ثروت و از بین بردن فقر در جامعه، قوانینی چون خمس و زکات را وضع کرده و در عین حال ثروتمندان را تشویق به خیرات نموده تا به فقر و تهیدستان کمک شود و اغنیاء و مالداران را از جمع آوری و نگهداری ثروت بر حذر داشته است». نیکوکاران و واقفان در روزگاران گوناگون تاریخ ایران با ساختن عمارت‌ها، رسیدگی به وضع شهر و روستا و کمک به یتیمان و زنان بی‌سرپرست، تا اندازه‌ای در زودن صورت فقر از کوچه و بازار و در دیوار شهر نقش بر عهده می‌گرفتند.